

UDC (УДК) 343.82

Гриченко Оксана Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ
(Одеса, Україна)

e-mail: oksanochka.oksi78@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-1376-6956

ЕФЕКТИВНІСТЬ УСТАНОВ ІЗ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ І ПОКАЗНИКІВ

Анотація. Висвітлено аналіз і деякі тенденції визначення критеріїв і показників ефективності установ із виконання покарання у виді позбавлення волі. Проаналізовано як тотожні поняття «критерій» та «показник» у контексті визначення ефективності виконання покарання у виді позбавлення волі. Досліджено позиції, в яких відображено витоки нового погляду на оцінку ефективності діяльності установ по виконанню покарання у виді позбавлення волі. Доведено, що в основі оцінки має бути поведінка засудженої особи впродовж усього терміну перебування в ізоляції від суспільства.

Ключові поняття: виправлення, ефективність, засуджений, критерії, кримінально-виконавча система, позбавлення волі, покарання, установи з виконання покарання, показник.

Hrytenko Oksana,

PhD (Law),

Associate Professor,

Professor of the Department of Criminal Law and Criminology,
Odessa State University of Internal Affairs
(Odessa, Ukraine)

e-mail: oksanochka.oksi78@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-1376-6956

EFFICIENCY OF PENAL INSTITUTIONS IN THE FORM OF IMPRISONMENT: SOME TRENDS IN DETERMINING CRITERIA AND INDICATORS

Abstract. The article deals with retrospective of analysis and some ways to improve determining criteria and indicators of efficiency of penal institutions in the form of imprisonment. The definitions of "criterion" and "indicator" in relation to determining the effectiveness of the execution of punishment in the form of imprisonment are used as identical. Three positions have been examined in which the origins of a new vision of evaluating the effectiveness of penal institutions in the form of imprisonment are reproduced. An attempt was made to characterize a typical point of view, the essence of which was that the level of effectiveness of institutions in fulfilling the tasks (objectives) that they were facing should be evaluated. The problem, nevertheless, is that there has been no consensus as to what the tasks (functions, objectives) of the agencies activities should be main and real. In the current context of reforming the criminal justice system of Ukraine, this issue is becoming increasingly important and needs urgently to be addressed. The assessment (among other indicators) should be based on the behavior of the convicted person throughout his / her term of isolation from a society. Respectively, it is better to treat corrections as a process that has a specific meaning and impact tools, depending on the stage of serving punishment of staying in isolation. The correctional process is also the individualization of the use of punitive and educational influence on the convicted person, it is also the differentiation and individualization of the use of different forms of stimulating exposure on the behavior of the convicted person (changing conditions of confinement within an institution, transfer to another institution, application of a system of encouragement and discipline, mitigation of punishment, early release from punishment, etc.). This approach reinforces the urgency of more in-depth investigation of the content, nature, characteristics, application forms of progressive system performance (serving) sentence, the ratio of the institute interdisciplinary institutes of differentiation and individualization of punishment, encouraging law behavior while serving their sentence.

Key concepts: corrections, efficiency, convicted, criteria, criminal enforcement system, imprisonment, punishment, penitentiary institutions, indicator.

Вступ

Проблема ефективності покарання у виді позбавлення волі стало розглядається на різних рівнях системоутворювальних елементів, особливостей їхнього взаємозв'язку та взаємообумовленості та рівнів узагальнення. Покарання є доволі важливою соціально-правовою категорією, необхідною складовою кримінально-правової та кримінально-виконавчої (пенітенціарної) політики, системи виконання покарання як такого, системи установ із виконання покарання. Окрему проблему становить ефективність виконання покарання у виді позбавлення волі, а відповідно – ефективність діяльності установ із виконання цього покарання (до певного часу – виправно-трудових установ).

Метою статті є вивчення та аналіз деяких тенденцій визначення критеріїв і показників ефективності установ із виконання покарання у виді позбавлення волі.

Деяким аспектам вивчення цього питання присвячено чимало наукових публікацій. Зокрема, вони стали предметом аналізу у працях таких учених, як М. Н. Андрющенко, Л. В. Багрій-Шахматов, Н. А. Беляєва, Т. А. Денисова, В. Я. Конопельський, О. Г. Колб, М. П. Мелентьев, А. Е. Натасhev, А. Ф. Степанюк, В. М. Трубников, І. В. Шмаров, І. С. Яковець тощо.

1. Установлення показників і критеріїв ефективності діяльності установ із виконання покарання у виді позбавлення волі

Ефективність діяльності установ із виконання покарання залежить від значної кількості чинників, які як безпосередньо, так і опосередковано впливають на виконання ними своїх функцій та завдань. А відповідно, має значення і рівень розвитку кримінально-виконавчої науки; і досконалість і чіткість законодавчих положень, ступінь відтворення в них проблем правозастосовної практики; і професійний рівень і кваліфікація співробітників установ із виконання покарання; управлінський та організаційний рівні виконання завдань щодо організації праці засуджених, професійного та загальноосвітнього навчання, виховного впливу. Усе це впливає на ефективність (дієвість) виправно-трудового впливу.

Утім, розглянемо більш вузьке розуміння ефективності діяльності установ із виконання покарання у виді позбавлення волі, коли ефективність їхнього цілеспрямованого процесу визначається насамперед ступенем досягнення завдань (цілей), заради яких здійснюється цей процес. Відповідно, дослідження має здійснюватися з урахуванням історичного підходу та сучасних напрямів оцінки їхньої ефективності щонайменше на двох рівнях: щодо значення цілей покарання, визначених у кримінальному та кримі-

нально-виконавчому кодексах, із точки зору критеріїв оцінки ефективності установ із виконання покарання у виді позбавлення волі; встановлення того узагальнювального критерію (показника), в якому мають відобразитися позитивні реально та об'єктивно можливі результати виконавчого процесу діяльності відповідних установ.

Термін «ефективний» аксіоматично (з уваги на зміст словників щодо тлумачення змісту та ознак цього терміна) означає дієвий, результативний, тобто такий, що надає певний результат, завершується певними наслідками, які є найоптимальнішими в певних конкретних умовах [1, с. 745; 2, с. 549].

Отже і термін «ефективність права» здебільшого тлумачився як результативність його дії, а відповідно більшою мірою обговорювався на тлі аналізу оптимальних можливостей та умов забезпечення ефективності певних галузей права. Такий підхід, якого дотримувалися вчені за радянського періоду [3, с. 149], має право на існування і за сучасних доволі складних умов реформування законодавства, кримінально-виконавчого зокрема.

Погоджуємося із тим, що оцінка ефективності будь-якої сфери діяльності, а отже і сфери виконання (відбування) покарання та діяльності установ із виконання покарання у виді позбавлення волі, – передбачає визначення її основної спрямованості, стану досягнення результатів, механізму (засобів), які використовуються у цьому [4, с. 1]. У підсумку такий підхід має велике практичне значення, оскільки завжди є основою подальшого реформування та удосконалення досліджуваної сфери.

Відповідно «ефективність» є завжди певною кількісною характеристикою співвідношення цілей, теоретичних можливостей та матеріалізації конструктивного рішення, реальної становища [5, с. 45]. Отже, особливого значення набувають ті критерії (показники), які є підставою для оцінки дієвості будь-якого процесу або явища.

Використовуючи в цьому випадку категорії «критерії» та «показники» як тотожні, проаналізуємо особливості їхнього співвідношення. Критерій (від грец. *kriterion* – засіб для судження) – це ознака, на підставі якої здійснюється оцінка предмету або явища; ознака, яка є підставою для класифікації; засіб перевірки, міра оцінки, міра судження тощо [1, с. 248; 6, с. 226; 2, с. 231]. Показник – те, що надає можливість конкретного судження щодо розвитку під час здійснення чого-небудь [1, с. 445].

Отже, слід визнати, що за цього підходу категорія «критерій» є більш широкою, оскільки відображає певне спрямування, цілі і навіть особливості механізму реалізації бажаного. Тоді

як показник – це зазвичай кількісна ознака, яка відображає реальне становище, ступінь досягнення запланованого, є підставою для визначення недоліків і негативних наслідків, а відповідно і напрямів удосконалення. На перший погляд, ці категорії є самодостатніми. Проте вони завжди доповнюють один одного, і в певному сенсі (у разі сприйняття окремого показника як критерію для оцінки, судження про певне соціально-правове явище) навіть можуть розглядатися як тотожні. Такий комплексний підхід до використання таких категорій, як «критерії» та «показники» є сталим і висвітлюється у наукових судженнях як кримінологів пострадянського періоду, так і сучасності.

Щодо визначення критеріїв (показників) ефективності діяльності установ із виконання покарання у виді позбавлення волі, то це питання має сталі історичне коріння і не втрачає актуальності. Зокрема, донині на часі наукова позиція, висловлена Л. В. Багрієм-Шахматовим у 90-ті роки попереднього століття, сутність якої полягає у тому, що без кількісних даних (показників) щодо ступеня ефективності кримінально-виконавчого правового регулювання як таких, що свідчать про реальні зміни (наслідки), що виникають в об'єктивній реальності під час виконання вимог законодавства, – вибір його оптимального варіанту є практично неможливим. До того ж, на думку вченого, основним виміром, еталоном оцінки повинна стати та ціль, заради якої правова норма утворювалася, з урахуванням її максимальних результатів, відрізку часу та усіх видів витрат на її досягнення (матеріального, інтелектуального та морального характеру). Зокрема, пропонується критерієм ефективності кримінально-правових заходів впливу (покарання у виді позбавлення волі, зокрема) розглядати таку ознаку (показник), яка би давала змогу обрати ступінь досягнення цілей цих заходів у межах терміну, визначеного за вироком суду, з урахуванням рівня організації карально-виховного впливу на засуджених, матеріальних і духовних витрат [3, с. 149–150, 154, 161]. Отже, в цьому випадку поняття «критерій» та «показник» у контексті визначення ефективності виконання покарання у виді позбавлення волі вживаються як тотожні.

Практично аналогічної позиції дотримувалися і вчені (М. П. Мелентьєв, А. Е. Наташев, І. В. Шмаров), які безпосередньо на початку другої половини попереднього століття розробляли основи щодо підходів і методики оцінки ефективності покарання у виді позбавлення волі через певні показники діяльності установ із виконання цього покарання [7, с. 49–55; 8, с. 11–23; 9]. Зокрема, критеріями ефективності їхньої діяльності визнавалися ті показники, які харак-

теризували ступінь виконання цими установами завдань, визначених виправно-трудовим законодавством. Під цими завданнями розуміли досягнення цілей покарання (виправлення, перевиховання, спеціальне та загальне попередження). Результати виконання цих завдань пропонувалося оцінювати за даними щодо поведінки осіб, звільнених від покарання. Отже, йдеться про дані стосовно рецидивної злочинності. І такий підхід мав загально визначений характер. Розроблялася методика обліку рецидивної злочинності за різні терміни після звільнення засудженого із в'язниці: один, два або ж три роки, що впливала на оцінку інтенсивності цього виду злочинності.

Водночас доволі дискусійним було питання: «Чи можна розглядати критерієм діяльності установ поведінку засудженої особи під час відбування покарання?». І думки висловлювалися вкрай протилежні. Важливим є те, що саме в цей період ученими-фахівцями з виправно-трудового права (Н. А. Беляєв, М. П. Мелентьєв, А. Е. Наташев, І. С. Ной, Н. А. Стручков, І. В. Шмаров) було закладено основи переоцінки показників, які стосувалися безпосередньо процесу виконання покарання, оцінки того, як умови та порядки виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі впливали на якість (інтенсивність) карально-виховного впливу на особистість засудженої особи [10, с. 46; 11, с. 41; 7, с. 50; 8, с. 1, 19; 12, с. 64–69; 9, с. 62].

2. Деякі наукові позиції щодо оцінки ефективності діяльності установ із виконання покарання у виді позбавлення волі

Узагальнений аналіз результатів наукових досліджень зазначених учених в цьому питанні дозволяє виокремити три позиції, в яких відображаються витoki нового погляду на оцінку ефективності діяльності установ із виконання покарання у виді позбавлення волі.

По-перше, поняття виправлення розглядалося у двох значеннях. Як мінімальне завдання, яке має бути вирішене під час виконання покарання, і полягатиме в такому результаті, коли під впливом покарання у свідомості засудженої особи відбуваються такі зміни, що свідчать про втрату ним суспільної небезпеки. Навіть якщо особа утримується від учинення нових злочинів, лякаючись покарання, це також є певним позитивним результатом щодо виправлення засудженої особи (на відміну від перевиховання, яке мало передбачати більш поглиблені особистісні зміни, які свідчать про виховання такої особистості, яка повинна стати корисною для суспільства). І як процес впливу на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, спрямований на зміни в її особистості на краще (у разі перевиховання, – на суттєву докорінну переробку свідомості, фор-

мування нових поглядів, уявлень, навичок). Тоді вчені визнавали, що критерії оцінки процесу відбування засудженим покарання мають велике теоретичне та практичне значення.

По-друге, саме на цьому рівні розуміння виправлення як певного процесу особливого значення набувало питання диференціації та індивідуалізації методів (засобів) впливу. Відповідно, ефективність виконання покарання, дієвість у досягненні мети покарання пов'язувалися із належним рівнем розробленості засобів, форм і методів впливу на особистість засудженої особи. Із тим, наскільки раціонально використовуються сили, енергія та час на досягнення цілей покарання; наскільки це є науково обгрунтованим.

По-третє, виокремлення особливої важливості засобів і форм впливу на особистість засудженої особи у процесі виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі закономірно посилювало теоретичне та практичне значення дієвості застосування поліпшених умов виконання покарання, зміни умов у межах установ і шляхом переведення в інші установи, умовно-дostroкового звільнення, заміни покарання на більш м'яке тощо. Саме під час застосування цих міждисциплінарних кримінально-правових і кримінально-виконавчих стимулюючих інститутів перше місце посідали саме показники щодо ступеня виправлення засудженої особи під час відбування ним призначеного судом покарання. До конкретних показників, які давали змогу оцінити стан поведінки засуджених під час відбування покарання, зазвичай відносили: рівень злочинності серед осіб, які відбували покарання; кількість порушень режимних вимог і дисципліни; ставлення до праці, професійного та загальноосвітнього навчання. Отже, в розрахунок бралася передусім примусова складова карально-виховного впливу, рівень дотримання засудженим дисциплінованості, ступінь його пристосування до обмежувальних умов і порядку відбування покарання. Відповідно, практично невілювався особистісний вольовий чинник.

Висновки

Ретроспективний аналіз наукових підходів стосовно визначення критеріїв (показників) ефективності установ із виконання покарання у виді

позбавлення волі доводить, що типовою була така позиція: оцінюватися повинен рівень дієвості установ із виконання окреслених завдань (цілей). Однак проблема в тому, що не існувало одностійності щодо того, які завдання (функції, цілі) діяльності установ повинні бути головними та реальними. Це питання в сучасних умовах реформування кримінально-виконавчої системи України набуває дедалі більшого значення і потребує нагального вирішення.

Доволі тривалі пошуки відповіді на це питання з пострадянських часів і до сьогодні доводить закономірність трансформації наукових поглядів (відповідно і законотворчих підходів і правозастосування) від визнання головним критерієм даних щодо кількості злочинів, що вчиняються особами, звільненими із місць позбавлення волі (рецидивна злочинність, пенітенціарна рецидивна злочинність), – до необхідності формулювання нових підходів, показників, які б відображали реальне становище сфери виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі.

В основі оцінки (крім інших показників) повинна бути поведінка засудженої особи впродовж усього терміну перебування в ізоляції від суспільства. Відповідно, доцільніше ставитися до виправлення як до певного процесу, який має свій специфічний зміст та інструментарій впливу, залежно від етапів відбування покарання, від терміну перебування в ізоляції. Виправний процес – це і індивідуалізація застосування засобів карально-виховного впливу на особистість засудженої особи, і диференціація та індивідуалізація застосування різних форм стимулюючого впливу на поведінку засудженої особи (зміна умов утримання в межах установи, переведення до іншої установи, застосування системи заохочення та дисциплінарного примусу, пом'якшення покарання, дострокове звільнення від відбування покарання тощо). Саме такий підхід посилює актуальність більш поглибленого дослідження змісту, сутності, ознак, форм застосування прогресивної системи виконання (відбування) покарання, співвідношення цього інституту із міжгалузевими інститутами диференціації та індивідуалізації покарання, заохочення правослужняної поведінки під час відбування покарання.

Список використаних джерел

1. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. 20-е изд., стереотип. Москва : Русский язык, 1988. 750 с.
2. Данилюк И. Г. Современный словарь иностранных слов для средней и высшей школы. Донецк : ООО ПКФ «БАО», 2008. 560 с.
3. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и формы ее реализации. Одесса : АО БАХВА, 1998. 191 с.
4. Яковець І. С. Критерії та методи оцінки ефективності діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. *Кримінальне право України: теорія і практика*. 2007. № 2–3. С. 15–22.

5. Андрющенко М. Н. Понятие эффективности и его философский смысл. *Ученые записки*. Вып. XII. Л. 6. Изд-во ЛГУ, 1971. С. 45–47.
6. Философский энциклопедический словарь. Москва : ИНФРА-М, 2000. 576 с.
7. Мелентьев М. П. О понятии и критериях эффективности исполнения наказания в виде лишения свободы. *Труды ВНИИ МВД СССР*. Москва, 1969. № 14. С. 49–55.
8. Натасhev А. Е. Критерии эффективности наказания в виде лишения свободы и деятельности исправительно-трудовых учреждений. *Труды ВНИИ охраны общественного порядка МООП СССР*. Москва, 1967. № 11. С. 11–23.
9. Шмаров И. В. Понятие и критерии оценки эффективности исполнения наказаний, связанных с исправительно-трудовым воздействием. *Исправительно-трудовое право : учебник*. Москва : Юридическая литература, 1966. 213 с.
10. Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. 186 с.
11. Ной И. С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1962. 208 с.
12. Стручков Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью : монография. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1978. 288 с.

References

1. Ozhehov, S. Y. (1988). Slovar russkoho yazyka [Russian dictionary]. Pod red. chl.-korr. AN SSSR N. Yu. Shvedovoi. 20-e yzd., stereotyp. M.: Russkyi yazyk [in Russ.].
2. Danyliuk, Y. H. (2008). Sovremenniy slovar inostrannykh slov dlia srednei i vysshei shkoly [Modern Dictionary of International Words for Secondary and High Schools]. Donetsk: OOO PKF «BAO» [in Russ.].
3. Bahryi-Shakhmatov, L. V. (1998). Sotsyalno-pravovye problemy uholovnoi otvetstvennosti i formy yeyo realizatsii [Social and Law Issues of Criminal Liability and Forms of Their Realization]. Odessa: AO BAKhVA [in Russ.].
4. Iakovets, I. S. (2007). Kryterii ta metody otsinky efektyvnosti diyalnosti Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy [Criteria and Methods of Estimation of the Effectiveness of State Criminal Executive Service of Ukraine Activity]. *Kryminalne pravo Ukrainy: teoriia i praktyka (Criminal Law of Ukraine: theory and practice)*, 2-3, 15–22 [in Ukr.].
5. Andriushchenko, M. N. (1971). Ponyatyie efektyvnosti i eho fylosofskiy smysl [The Notion of Effectiveness and its Philosophical Meaning]. *Uchenye zapisky (Scientific notes)*, 12, 6. Yzd-vo LHU, 45–47 [in Russ.].
6. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar [Philosophical Encyclopedia Dictionary]. M.: YNFRA-M, 2000 [in Russ.].
7. Melentev, M. P. (1969). O ponyatii i kriteriyakh effektivnosti ispolneniya nakazaniya v vide lisheniya svobody [The Notion and Criteria of the Effectiveness of Punishment Implementation by Imprisonment]. *Trudy VNIY MVD SSSR (Works of All-Union Scientific Research Institution of Ministry of Internal Affairs of the USSR)*. M., 14, 49–55 [in Russ.].
8. Natashev, A. E. (1967). Kriterii effektivnosti nakazaniya v vide lisheniya svobody i deyatelnosti ispravitelno-trudovykh uchrezhdeniy [Criteria of the Effectiveness of Punishment by Imprisonment and Activities of Labour-Correctional Facilities]. *Trudy VNIY okhrany obshchestvennogo poriadka MOOP SSSR (Scientific Works of Community Policing of All-Union Research Institute of the Ministry of Community Policing of the USSR)*. M., 11, 11–23 [in Russ.].
9. Shmarov, Y. V. (1966). Ponyatie i kriterii otsenki effektivnosti ispolneniya nakazaniy, svyazannykh s ispravitelno-trudovym vozdeistviem. *Ispravitelno-trudovoe pravo [The Notion and Criteria of the Effectiveness Estimation of Punishment Implementation, Connected with Labour-Correctional Impact. Labour Correctional Law]*. M.: Iuridicheskaya literatura [in Russ.].
10. Beliaev, N. A. (1963). Tseli nakazaniya i sredstva ikh dostizheniya v ispravitelno-trudovykh uchrezhdeniyakh [Purpose of Punishment and Means of Their Realization in Labour-Correctional Establishment]. L.: Yzd-vo Lenynhr. un-ta [in Russ.].
11. Noi, Y. S. (1962). Voprosy teorii nakazaniya v sovetskom uholovnom prave [Issues of the Theory of Punishment in Soviet Criminal Law]. Saratov: Yzd-vo Saratovskoho un-ta [in Russ.].
12. Struchkov, N. A. (1978). Uholovnaia otvetstvennost y yeyo realizatsiya v borbe s prestupnostiu [Criminal Liability and its Realization in Preventing Criminality]. Saratov: Yzd-vo Saratovskoho un-ta [in Russ.].

Стаття: надійшла до редакції 11.06.2020
прийнята до друку 17.09.2020

The article: is received 11.06.2020
is accepted 17.09.2020